

Андреј Јандрић*

МОНТЕЊ И КУГА

Апстракт: У шеснаестом веку велика куга опустошила је Бордо, одневши четрнаест хиљада живота. Мишел де Монтењ био је сведок бројних смрти и потресних приказа. У овом раду испитаћемо на који начин је искуство епидемије утицало на Монтењева размишљања о смрти у *Оiledима*.

Кључне речи: Монтењ, Огледи, велика куга, смрт

Куга

Велика куга стигла је у Бордо у лето 1585. године. Две године раније племић Мишел де Монтењ (Michel Eyquem de Montaigne), витез краљевског реда, по други пут је био изабран за градоначелника Бордоа. Његов први мандат трајао је од 1581. до 1583; када је у граду избила епидемија куге, управо је истицао други двогодишњи период његове службе. Била је права реткост да неко два пута заредом буде градоначелник (*cf.* 2007а, III, 10, 329), иако је Монтењ нерадо прихватио већ прво наименовање: за градоначелника Бордоа изабран је у одсуству, док је обављао знатно пријатнију дипломатску службу као амбасадор Француске у Риму. Његов отац и деда пре њега били су градоначелници Бордоа, сваки по један мандат. Према писању биографа, Монтењ није био омиљен градоначелник: њиме су били незадовољни и припадници Католичке лиге и представници племства; с друге стране, ни он сам није показивао ентузијазам за ову дужност, често је одсуствовао и користио сваку прилику да се затвори у библиотеку у свом замку и пише (*cf.* Desan 2016, 181). Прихватајући се свог новог положаја, пред градским већницима је одржао говор у

---

* Андреј Јандрић је доцент на Одељењу за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Његове најважније области интересовања су савремена метафизика, филозофија језика и историја филозофије. Објавио је научне радове у домаћим и међународним зборницима и часописима, међу којима су *Philosophical Studies* и *Erkenntnis*. Контакт адреса: ajandric@f.bg.ac.rs.

коме је настојао да учини исто оно што је намеравао и у својим огледима – да представи себе какав јесте: прво им је признао „да [му] је меморија слаба, да [није] одвећ будан, да [нема] искуства, а ни снаге; али да у [њему] исто тако нема ни мржње, ни жеље за славом, као што нема ни шкртости ни силовитости” (2007а, III, 10, 330), додавши одмах потом да се нада да они, у својој улози већника, неће опет заказати као што су то учинили током мандата његовог оца, који је умро резигниран због њихових сплетки и размирица. Ова обострано нежељена сарадња неким чудом је продужена за још један мандат, у току којег је Монтењ одиграо важну политичку улогу преговарача између зараћених католика и хугенота, или, прецизније, између Анрија III (Henri III) и Анрија Наварског (Henri IV de Navarre), неуспешно покушавајући да их наведе да мирним путем реше дуготрајни и крвави верски сукоб; Монтењ, иако сам католик¹, често је као посредник заступао протестантску страну, због чега се навикао да „за гибелине буде гвелф, а за гвелфе гибелин” (2007а, III, 12, 389). Управо када му је истицао други мандат, и када је његов пријатељ Матињон (Jacques II de Goyon de Matignon) већ био именован за следећег градоначелника – требало је још само да се обави церемонија примопредаје власти – Бордо је захватила куга. Матињон је известио Монтења да су сви који су могли напустили Бордо, а да они који су остали у граду „умиру као муве” (cf. Bakewell 2010, 281); заиста, у Бордоу је тада од куге умрло око четрнаест хиљада становника. Монтењ је послушао глас разума, који му је говорио да је најбоље не излагати се опасности од заразе зарад пуке церемоније, и није отишао у Бордо; уместо тога, сачекао је свог наследника на безбедном растојању, на другој обали реке; ова епизода касније је послужила многим као доказ његовог превртљивог карактера и недостатка храбрости.²

Монтењ се с кугом сретао и раније, на свом путовању до Италије. Тако у дневницима извештава да је морао да заобиђе Епинал, јер му је тамо било ускраћено да уђе у град, будући да је дошао из средине која је већ била захваћена кугом (2007, 34). На прве знаке било какве

1 Монтењева породица је припадала католичком племству. С друге стране, поједини тумачи указују да су његова властита религијска уверења осциловала између конзервативног католицизма и неке врсте просвећеног атеизма (Legros 2016).

2 Сара Бејквел (Sarah Bakewell) (2010, 282–283) указује да Монтењу то нису почитавали његови савременици, већ да су се прве замерке јавиле тек сто седамдесет година касније: Жил Лаконт (Jules Lecomte) га је назвао кукавицом, а Леон Фужер (Léon Feugère) је сматрао да Монтењев чин одбацивања својих дужности још увек важећег градоначелника у најтежој ситуацији дискредитује и саме *Оиледе*.

слабости свако је одмах морао бити стављен у карантин; о тешкоћама издржавања овог затварања, Монтењ ће касније извештавати на следећи начин:

За сваку се болест одмах мисли да је куга и нитко ни не покушава утврдити што заправо јест. А најљепше је у свему томе да се по правилима лијечничке струке на сваки и најмањи знак заразе мора наредити четрдесет дана неизвјесног чекања; а за то вријеме вашој је машти остављено на вољу да мисли што хоће и најздравији човјек од тога постаје болестан. (2007а, III, 12, 394–395)

Током повратка из Италије у Бордо, боравио је у Пон д'Шатоу; тамо га је дочекао изасланик Жана де Монбоасјеа, виконта од Канијака (Jean de Montboissier-Beaufort-Canillac), чији је замак спаљен пошто се у њему појавила куга: ватром су, наиме, покушали да га раскуже (2007, 336–337). Када се куга појавила у Бордоу, Монтењ се повукао у свој замак, али ни тамо није имао мира: услед ратних околности, и католичка и хугенотска војска повремено су логоровале на његовом имању, често присвајајући сву храну коју су могле да нађу; на територији његовог поседа догодили су се и окршаји; одметнути војници Католичке лиге једанпут су га отели у оближњој шуми и за њега тражили високу откупнину; а једном приликом је наоружан сусед са четом војника покушао да заузме и отме његов замак, али се у последњем тренутку предомислио. Монтењ је издржао све то: био је принуђен да напусти свој дом тек пошто је у њега стигла куга (Desan 2017, 694–711). Са женом и слугама на имању, спаковао је нешто ствари на кола и кренуо ка Поатуу:

Тад сам морао осјетити онај чудни осјећај да ми је сам поглед на властиту кућу био страшан. Све што је ту било нитко није чувао и сватко тко је хтио могао је слободно узети. А мени, који сам толико гостољубив, преостало је само мучно тражење крова за своју обитељ; била је то изгубљена обитељ која је и сама била преплашена, а страх је изазивала и себи и својим пријатељима, а још више онима код којих је тражила уточишта. (2007а, III, 12, 394)

Током шестомесечног лутања по југу Француске, које је описао као чисту агонију, Монтењ је, из свог малог каравана, био сведок бројних потресних призора:

Погледајте само ове моје припросте људе: зато што умиру у истом мјесецу, ни дјеца ни младићи ни стара чељад више се уопће не чуде, нитко не плаче. Било је оних који су се плашили да не заостану, јер им се чинило да је то нека ужасна самоћа, а код њих сам запазио само бригу да буду покопани: било им је страшно видјети трупла разбацана по пољима, изложена глади дивљих звијери које су се у чопорима

појављивале. /.../ Неки су још у пуном здрављу сами себи копали раку, а други би у њу живи легли. Један од мојих надничара умирући је рукама и ногама на себе наваљивао земљу: је ли можда зато што се хтио заклонити да би што удобније могао заспати? (2007а, III, 12, 396)

Најзанимљивије питање јесте на који начин су ова искуства утицала на аутора *Оіледа*.

Смрт

Новија критичка издања Монтењевих *Оіледа* садрже стандардизоване индикације о времену настанка појединих делова његових есеја; познато је да је током приређивања каснијих издања Монтењ уносио пасусе и читаве стране у властите раније огледе: тако је, на пример, највећи број цитата из античких извора, који често сажимају и погодно илуструју његове увиде, додао пред сам крај живота. У есеју „О таштини”, Монтењ примећује:

Моја је књига увијек једна те иста. Осим што у вријеме кад је тискар хоће донекле обновити да купац не би отишао празних руку, себи допуштам по који додатни украс (а то је све ионако лоше повезано слагање опеке на опеку). То су додаци који никако не искривљују првотну форму него само у појединостима истичу све оно што им слиједи с неком амбициозном потанкошћу. Наравно, то омогућује да ми се поткраде неко хронолошко преметање, јер сва моја приповиједања долазе на одговарајуће мјесто према потреби данога тренутка, а не увијек према времену у којему се нешто догодило. (2007а, III, 9, 266)

Како би се отклонила ова „хронолошка преметања”, текст *Оіледа*, какав се данас објављује и за чију основу се узима такозвани рукопис из Бордоа с најбројнијим редакцијама аутора, подељен је у три слоја: А-слој текста настао је у периоду од 1572. до 1580; В-слој између 1580. и 1588; док С-слој представља оне записе које је Монтењ унео између 1588. и 1592.³ С обзиром на то да се први пут сусрео са епидемијом куге на путовању по Италији 1580. године, после објављивања првог издања *Оіледа*, да бисмо проценили на који начин је појава куге оставила трага у његовим ставовима и филозофским размишљањима потребно је да упоредимо А-слој текста *Оіледа*, с једне стране, са слојевима В и С, с друге стране. Пошто је трећи том *Оіледа* настао по завршетку епидемије и ауторовом повратку у замак Монтењ, у њему се јављају једино слојеви В и С.

3 Ова троделна подела потиче од Пјера Вилеа (Pierre Villey). О историји приређивања и објављивања *Оіледа* погледати више у Balsamo (2016).

Будући да је Монтењ, према сопственом признању, писао есеје за своје пријатеље и рођаке, како би сачували „што потпунију и што живљу слику о [њему]” (2007а, I, Читатељу, 19) када се једном буду суочили с његовим неминовним одласком, настојао је да произведе књигу која би, према његовим речима, била сачињена од исте супстанце као и предмет о коме говори (2007а, II, 18, 487), а с обзиром да је предмет *Оілега* – уједно и њихов аутор – у непрекидном кретању и постајању (2007а, III, 2, 27), не треба да изненађује да се на њиховим странама могу пронаћи различита и често тешко ускладива мишљења о појединим темама. У једном од најпознатијих и најчешће навођених есеја, „О кајању”, Монтењ сведочи:

Имам пред собом збирку различитих и промјењивих збивања и неостварених накана, које су ту и тамо противне једна другој; било да сам ја један други ја, било да сам оно пред собом ухватио у другим околностима или на други начин. Зато ће и бити да сам сам са собом у протусловљу, али истину, као што је говорио Демад, не поричем никада. Кад би мој дух и могао стати на чврсте ноге, то не бих никад покушавао, него бих донио чврсту одлуку; јер ми дух непрестано иде у школу и искушава се. (2007а, III, 2, 28)

Ако се Монтењ није оптерећивао тиме да о филозофским и практичним проблемима донесе коначни суд, којег би се после чврсто придржавао, већ је, уместо тога, покушавао да забележи своја искуства и размишљања онако како су му изгледала у тренутку записивања, оправдано се поставља питање да ли се за једног таквог аутора, чије је мишљење, према његовим речима, „у непрекидном прелажењу”, може уопште рећи да је пре избијања куге имао извештан (релативно) постојани скуп уверења и моралних назора, које је, управо услед епидемије, напустио и заменио другим. Чини се да може, бар када је реч о смрти: Монтењева размишљања о смрти и савети читаоцу о томе како да води добар живот у светлу своје коначности, као и избор места из античких извора која у вези са тим наводи и детаљније коментарише, снажно сугеришу да је пре суочавања с кугом имао конзистентан став о томе како се треба припремити за смрт (изражен у А-стратуму текста прве и друге књиге *Оілега*), који је, када се једном врагио у свој кугом опустошени замак (да напише трећу књигу *Оілега*), очигледно одбацио.

Као што примећује Доротеа Хајч (Dorothea Heitsch), „за Монтења, смрт је изгледа стална преокупација од самог почетка *Оілега*, јер он потврђује, већ у А-стратуму текста, да му је губитак живота непрекидно на врху језика (*‘continuellement la mort dans la bouche’*)” (2016, 977). Хајчова представља различите ставове које Монтењ из-

носи о смрти као делове јединственог погледа на овај феномен, који је, тврди она, за Монтења још један важан пример „кретања” и „помешаног стања”: она сматра да је Монтењев однос према овом важном феномену заправо константан, а да привидна промена у његовим ставовима проистиче из променљивости и многострукости самог предмета. Хајчова, међутим, признаје да су поједини тумачи тврдили да се у Монтењевим размишљањима о смрти и умирању може уочити својеврсни развој (2016, 977); следећи ову интерпретативну линију, тврдићемо да постоје две јасно одвојене фазе. Његови ставови из прве фазе изложени су, пре свега, у А-слоју есеја „Да о нашој срећи тек после смрти ваља судити” и „Да филозофијом се бавити значи учити се умирању”, из прве књиге *Оілега*, и есеја „Судити о умирању другог” из друге књиге; другу фазу у највећој мери су обележили закључни есеји треће књиге *Оілега*, „О физиономији” и „О искуству”.

Чини се да је у првој фази Монтењ сматрао да је смрт најважнији догађај у животу, којим се живот не само завршава већ и захваљујући коме добија смисао. Оглед „Да филозофијом се бавити значи учити се умирању” започиње увидом да сви у животу тежимо задовољству, и да би се свако ко би то порицао само поигравао речима. Задовољство је, с друге стране, неодвојиво од врлине: иако се врлина у многим етичким списима погрешно представља као беживотна и непривлачна, као кваритељка уживања, у стварности, уносећи меру у наша задовољства, врлина нам тек омогућава потпуно уживање; према Монтењевим речима, „једна од главних добробити врлине јесте презирање смрти” (2013–2020, I, 20, 105).⁴ Човек у току животу неминовно наилази на различите невоље и опасности, и мудро ће поступити уколико се побрине да их избегне; смрт се од свих њих разликује по томе што је неизбежна, и „ако нас она плаши, то је онда стални предмет мучења, и који се никако не може ублажити” (2013–2020, I, 20, 105). Страх од смрти укида нам могућност уживања: ми смо као осуђеник на смрт који, док га спроводе на погубљење, не може да се радује лепим кућама или укусној храни, јер

4 У Монтењевим етичким саветима препознатљиви су утицаји стоицизма, епикурејства, као и аристотеловске етике; штавише, чини се као да је извршио успешну синтезу ових учења. Улрих Лангер (Ullrich Langer), међутим, сматра да је Монтења најбоље интерпретирати као да је мислио да је расправа између ових филозофских школа о природи највишег добра – да ли је оно врлина, задовољство или врлина помешана са задовољством – пука вербална расправа (2016, 652). Џером Шневинд (Jerome B. Schneewind), с друге стране, верује да је Монтењ сматрао сва античка учења која помиње незадовољавајућим, јер је закључио да му ниједно од њих не пружа образац у складу с којим би могао да живи, што је за њега представљало кључни тест за етичке теорије (2005, 217).

зна шта га очекује. Како се од смрти не може побећи, најбоље је онда припремити се за њу:

Зато се научимо смјело је дочекати и супротставити јој се. И да бисмо јој одмах у почетку одузели највећу предност што је има пред нама, поступимо на начин који је обрнут од оног свакодневнога. Нек нам не буде страна, живимо с њом, навикнимо се на њу и ни на што не мислимо тако стално као на смрт. Нека у сваком часу сва њезина обличја буду у нашим мислима. (2007а, I, 20, 141)

Управо као што гласи цитат из Цицеронових (Marcus Tullius Cicero) *Расправа у Тускулу*, садржан у наслову Монтењевог есеја, главни задатак бављења филозофијом јесте припремање за смрт. Монтењ хвали обичај старих Египћана, који су на светковинама износили скелете како би се подсетили на смрт док уживају у храни (2007а, I, 20, 141); он саветује да не започињемо никакав посао који траје дуго и коме се не назире крај, јер смрт може да нас прекине на пола пута. Проста светина покушава да се ослободи страха од смрти, али не тако што ће непрекидно размишљати о њој, као што то чине филозофи, већ на супротан начин, покушавајући да заборави на њену неумитност; овај „животињски немар”, како га назива Монтењ, има високу цену:

Али кад дође њима или њиховим женама, дјеци или пријатељима, кад их спонадне изненада онако незаштићене, какве су онда муке, какви вапаји, какав бијес и какав очај их уграби! Јесте ли икада видјели нешто тако уништено, тако промијењено, тако избезумљено? Зато се човек мора на вријеме припремити. (2007а, I, 20, 140)

Смрт је „сврха нашег животног пута” (2007а, I, 20, 137); она може за тили час да промени целокупан карактер нечијег живота и да „у једном трену сруши оно што се градило дугих година” (2007а, I, 19, 130), стога Монтењ „у просуђивању живота других /.../ увек гледа како је прошао крај”. У том „судњем дану свих других дана” (2007а, I, 19, 131) падају све маске и престаје претварање: тада постаје видљиво да ли је било нечег „доброг и чистог” (2007а, I, 19, 130). Пошто нема ничег важнијег у нечијем животу од тога како је „одиграо своју последњу улогу”, Монтењ признаје да ништа није

толико волио дознати као то како је нетко умро: што је рекао, какво му је било лице, како се држао. Исто тако, то су била мјеста из повијести која сам најпажљивије читао. А види се и из онога чиме пуним своје примјере да сам посебно склон том питању. (2007а, I, 20, 146)

Идеална књига, какву је Монтењ желео да напише и која би људима пружица најбољу поуку како да живе, била би дуги списак различитих начина умирања – универзални регистар смрти (2007а, I, 20, 146).

У есеју „Судити о умирању другог”, Монтењ (2007а, II, 13) са одобравањем преноси савет који је један стоички филозоф дао имућном римском патрицију Тулију Марцелину (Tullius Marcellinus) на смрти, а о коме у *Писмима Луцилију*⁵ извештава Сенека (Lucius Annaeus Seneca). Марцелин је, иако младић, трпео јаке болове од болести која га је задесила; прижељкивао је да умре, како би их прекинуо. Сви који су га саветовали одговарали су га од самоубиства, осим стоичког филозофа који му се обратио следећим речима:

Немој се мучити, мој драги Марцелине, као да размишљаш о богзна како важној ствари! Није то нека велика ствар, живети: живе сви твоји робови, живе и све животиње. Велика ствар је часно, мудро и храбро умрети. Помисли како дуго већ радиш стално једно те исто: у том кругу се врте јело, спавање, страст. (2003, 77, 180)

Живот, како га на овом месту представља Сенека, а за њим и Монтењ, састоји се од непрекидног понављања баналних и бесмислених радњи; како би нагласио да се у животу „вечито окрећемо на истом точку”, Монтењ у својој парафрази Сенеке двапут наводи базичне људске активности, само у незнатно измењеном поретку: у тексту *Оіледа* стоик подсећа Марцелина да он само „једе, пије, спава; пије, спава и једе” (2007а, II, 13, 408), те да је смрт које се прибојава излаз из тог круга. Живот, према мишљењу овог стоичког филозофа, „није велика ствар” и нема интринсичну вредност, а једино што му ретроградно може дати вредност јесте достојанствена смрт. Људи погрешно верују да је живот који претходи смртном часу вредан по себи, сматра Монтењ, само зато што придају превелик значај себи: овакво уверење не само да је неосновано већ завређује подсмех и осуду. Он примећује како

мало људи умире у увјерењу да им је дошао последњи час; и нигде нама варавост наде толико не овладава као у томе. Непрестано нам труби на ухо: „И други су били још болеснији па нису умрли; стање није тако тешко како се мисли”, а у најгорем случају каже се чак: „Бог је много пута учинио чудо”. А то се догађа зато што ми себи поклањамо одвише важности. (2007а, II, 13, 401)

Пошто је „постојаност у часу умирања” према Монтењевом првобитном мишљењу, „без сумње најважнији корак у човековом животу” (1993, II, 13, 1072) од кога на одлучујући начин зависи његова вредност, како већина људи није мудра и смрт дочека сасвим неприпремљена, па „срећа и случај одређују њихово држање у тренут-

5 Сенекина *Писма Луцилију* спадају у Монтењеве омиљене и најчешће навођене античке списе. Монтењ је као своје најдраже писце истицао Сенеку и Плутарха.

ку смрти, а не њихове намере”, Монтењ закључује да „није паметно процењивати постојаност таквих људи у пресудном тренутку” (1993, II, 13, 1075) и да је у оваквим случајевима најбоље уздржати се од мишљења. Супротно овим примерима, Монтењ истиче узвишену смрт Катона Млађег (Marcus Portius Cato Uticensis), о којој је читао код Плутарха, као и смрт свог најдражег пријатеља, песника и аристократе, Етјена де ла Боесија (Étienne de La Boétie), аутора *Расправе о добровољном ројсџиву*.⁶ У својој похвали Катону Млађем у првој књизи *Ойледа*, Монтењ каже да је он био „узор који је природа одабрала да покаже које висине људска врлина и одлучност могу досећи” (2007а, I, 37, 352): после битке код Тапса, извршио је самоубиство како не би потпао под власт Цезара; мачем је распорио своју утробу, али је поживео довољно дуго да посматра како му отиче крв и гаси се живот; он је своју смрт истовремено изазвао, посматрао и искусио – Монтењ пише да је „пркосио смрти у очи и шчепао је за врат” (2013–2020, II, 12, 398). Док је Катонovo умирање узор одважности и неустрашивости, у смрти Ла Боесија истиче се прибраност и достојанство. Иако га не именује на крају есеја „Да о нашој срећи тек после смрти ваља судити”, Монтењ о Ла Боесијевој смрти каже следеће:

Има великих и сретних смрти. Видио сам како смрт прекида нит чудесног напредовања, и то у цвијету његова раста код једног човјека с тако славним крајем да ми се чини да његови велики и храбри нацрти и намјере нису у себи имали ништа тако величанствено какав је био њихов крај. Допро је до мјеста према којему у својим намјерама није крочио, и то на начин величанственији и славнији него што су биле његове жеље и надања. И престигао је својом смрћу моћ и славу којима је у свом животном тијеку тежио. (2007а, I, 19, 131–132)

Детаљнији опис Ла Боесијовог умирања и његових последњих дана Монтењ је дао у дужем писму оцу из 1563. године (2007b, 343–358); ово писмо – једно од тридесет шест сачуваних – према мишљењу приређивача Монтењеве кореспонденције написано је дан после Ла Боесијевог смрти (2007b, 343). Почетком августа 1563, Ла Боеси је послао по Монтења, пожаливши се на болове у срцу и стомаку. Обојица су посумњала да би узрок томе могла бити куга, јер се непосредно пре тога Ла Боеси вратио с пута из зараженог подручја (2007b, 345). Иако му се стање рапидно погоршавало, Ла Боеси се непрекидно трудио да то не покаже, како не би ражалостио супругу и стрица, и да са савршеним миром заврши све што је требало обавити: да

6 Монтењ је, према званичној верзији, приредио овај Ла Боесијев спис за његово постхумно објављивање, иако поједини проучаваоци то доводе у питање и сумњају да би он могао бити и његов прави аутор (cf. Fontana 2016, 313).

издиктира тестамент, преда своје списе Монтењу, опрости се од свих и прими причест. У једном од последњих свесних разговора с Монтењем тражио је снагу да стоичка начела, о којима је раније дуго с њим расправљао, спроведе у дело у часу своје смрти, јер је то „права сврха наших размишљања и наше филозофије” (2007b, 350).⁷

Сасвим другачији став према смрти проналазимо у трећој књизи *Ойледа*. Ову промену непосредно треба приписати свим несрећама и трагедијама које су задесиле Монтења за време куге и верских ратова у Француској. Ситуацију у то време он описује на следећи начин:

Захвалимо судбини што је одабрала да живимо у временима која нису ни трома ни размажена нити подана доколици: онај који није могао постати чувен по нечем другом доћи ће барем на глас са своје несреће. Као што сам ја мало у повијестима читао о тим нередима и превратима у другим државама, а да ми баш није жао што у њима нисам био присутан да их боље упознам, тако сам и своју знатижељу донекле задовољио тиме што могу властитим очима видјети ово велико умирање наше државе са свим његовим симптомима и околностима у којима је до њега дошло. (2007a, III, 12, 392)

Разуман човек и у мирно време може очекивати зао удес и невоље на свом путу и, сходно томе, предузети одговарајуће мере да се припреми за неповољна дешавања; али размера пустошења проузрокованих ратом и кугом, којима је посведочио Монтењ, превазишла је и најпесимистичнија предвиђања: за толико зло и тако разорну несрећу човек ни не може бити спреман. Стога Монтењ почиње више да вреднује незаинтересованост за смрт од припремљености за њу и од храброг подношења умирања: у есеју „О физиономији” он упоређује Сократову смрт, како је о њој известио Платон, са Катоновом, којој се толико дивео, и Сократовој равнодушности⁸ даје предност

7 Поједини тумачи сматрају да је Монтењ у овом писму свесно настојао да свога тридесетогодишњег пријатеља на самрти учини што сличнијим Христу (*cf.* Heitsch 2016, 979). Смрт Етјена де ла Боесија била је за Монтења непосредни повод да почне да се бави писањем, а једно време је размишљао да своје *Ойледе* напише у епистоларној форми, као писма Ла Боесију, по узору на Сенекина *Писма Луцилију* (*cf.* Rigolot 2016, 251).

8 Монтењ пише: „Тако равнодушан и миран поглед у смрт завриједио је да будући нараштаји Сократа још више поштују: а то су они и чинили” (2007a, III, 12, 404). Треба напоменути да и у раном есеју „Да филозофијом се бавити значи учити се умирању” Монтењ хвали Талеса због његове равнодушности према смрти: према анегдоти коју је сачувао Диоген Лаертије, Талес је, када су га упитали зашто не умре ако већ подучава да је свеједно да ли је жив или мртав, одговорио: „Зато што ми је свеједно”; међутим, закључити на основу тога да су ови познији Монтењеви погледи на смрт присутни и пре 1585. представљало би интерпретативну грешку, јер се његове примедбе о Талесу јављају искључиво у С-стратуму поменутог есеја (2013–2020, I, 20, 123).

над Катоновом срчаношћу; слично томе, Сенекина смрт за Монтења је без сумње узвишена – чак подсећа на Сократову – али ипак, Монтењ сада сматра да се Сенека „сувише трудио” да је стоички поднесе (2007а, III, 12, 383), као и да је Плутархова смрт супериорнија, јер је „презривија и опуштенија” (2007а, III, 12, 383). Уместо да, као раније, саветује припремање за непријатна искуства и искушења на животном путу, а посебно за суочавање са смрћу, Монтењ сада заступа супротан став и противи се оваквим припремама:

Чему нам служи та радозналост да се бавимо свим невољама људске природе и да се припремамо чак и за оне које нећемо можда никада срести? /.../ „Унапријед се привикните и стеците искуство са свим злима која вас могу снаћи, а поглавито с оним најгорима: огледајте се с њима, кажу нам, постаните јачи.” Управо обрнуто, најлакше би и најприродније било једноставно их избацили из наших мисли. (2007а, III, 12, 397–398)

Исто је и са смрћу; сада са одобравањем цитира Цезара (Gaius Julius Caesar), према коме је „најмање очекивана смрт најлепша и најмање тешка” (III, 12, 400). Чак и смрт од куге спада у боље начине умирања: „редовито је брза, човјек је омамљен, не осјећа бол, а тјеши се мишљу да ни другима није боље, а нема тада ни свих оних церемонија, изражавања сућути и гужве око одра” (2007а, III, 12, 395). Мудраци чине опсежне припреме за свој судњи час и о томе пишу учене расправе, али, према Монтењевом новом гледишту, то им не пружа никакву предност над кметовима и сељацима, који се труде да на умирање ни не мисле, и чији је однос према смрти немаран; тамо где једне доводе мудре мисли и аргументи, други стижу природним путем:

Радије гледајмо на земљу по којој су разасути јадници попут нас, глава погнутих на тешком послу, који не знају ни за Аристотела ни за Катона, а за учене поуке и примјере нису никад ни чули; а то су управо они из којих природа из дана у дан узима примјере постојаности и стрпљивости, који су чистији и усправнији него они о којима тако марљиво учимо у школи. Колико ли пред очима имам сваког дана таквих који не воде рачуна о сиромаштву! Колико ли их жели смрт, а колико ли их ту смрт поднесе без страха и јадања! Човјек који окопава мој врт јутрос је покопао свог оца или сина. (2007а, III, 12, 383)

То је сасвим у складу с Монтењевим уверењем да се, према истоименом наслову првог есеја, „различитим средствима стиже до истог циља”, и да не треба очекивати да је једно средство подесно за све, међусобно веома различите људе⁹; али, осим тога, Монтењ у

9 „Људи се разликују и укусом и снагом; ваља их водити према томе какви јесу, и то различитим путовима” (2007а, III, 12, 4000).

овој фази јасно даје предност индиферентном односу према смрти, који се среће код необразованих, а који је он сам раније критиковао и кудио:

Никад нисам видио да се неки од мојих сељака сусједа мучи бригом на који ће начин и уз какво држање проћи тај посљедњи час. Природа га је поучила да на смрт мисли само кад буде умирао. А тада он много љепше изгледа него Аристотел, којега смрт мучи двоструко: и сама по себи и због тога што ју је тако очекивао. (2007а, III, 12, 400)

У огледу „О физиономији” он непрекидно хвали Сократа, не само због његове индиферентности према смрти него и због тога што је учио да треба обуздати нагон за сазнавањем, као и да свако сазнање удаљено од практичног живота представља ономе ко га је стекао терет, а не предност.¹⁰ На крају, директно се супротстављајући својим ранијим увидима, Монтењ сада тврди:

Добро знамо да је већини припремање за смрт донијело више муке него сама патња./.../ Не припремамо се ми на смрт, јер смрт је ствар једног тренутка. /.../ Ако хоћемо право, ми се припремамо против припремања на смрт. (2007а, III, 12, 399)

Његово схватање смрти претрпело је радикалну промену: она је постала само „свршетак, а не сврха живота”, „његова крајња граница, али никако његов циљ” (2007а, III, 12, 400). Када се „изван [његове] куће и у њој самој појавила [...] куга и показала [му] зубе у својем најстрашнијем облику” (2007а, III, 12, 394), Монтењ је почео да животу приписује интринсичну вредност, независну од смрти којом се завршава. Пред крај сопственог живота тврдио је да „живот треба сам себи да буде циљ, своја сврха” (2013–2020, III, 12, 375), и да постојаност у умирању не даје смисао животу, ако он пре тога већ није добро проживљен. Смрт је сада за њега постала само једна краткотрајна епизода, „четврт сата трпљења без болних последица” (2007а, III, 12, 399), у великој мери одвојена од живота који му претходи. Према Монтењу, чинимо велику грешку јер непрестано „отежавамо себи живот бригом за смрт”; исто тако ометамо и смрт „превеликом бригом о животу” (2007а, III, 12, 399); једно упропаштавамо другим и мешамо оно што се не да лако сјединити.

10 „Међутим, знање не можемо прелити у неки други суд осим у властиту душу: гутамо га док га купујемо и из трговине излазимо или нахрањени или отровани” (2007а, III, 12, 381).

Литература

- Bakewell, S. (2010). *How to Live: Or a Life of Montaigne in One Question and Twenty Attempts at an Answer*. New York: Other Press.
- Balsamo, J. (2016). Publishing History of the *Essays*. In P. Desan, ed., *The Oxford Handbook of Montaigne* (pp. 217–243). Oxford: Oxford University Press.
- Desan, P. (2016). The Public Life of Montaigne. In P. Desan, ed., *The Oxford Handbook of Montaigne* (pp. 166–191). Oxford: Oxford University Press.
- Desan, P. (2017). *Montaigne: A Life*. Trans. by S. Rendall and L. Neal. Princeton: Princeton University Press.
- Fontana, B. (2016). The Political Thought of Montaigne. In P. Desan, ed., *The Oxford Handbook of Montaigne* (pp. 310–334). Oxford: Oxford University Press.
- Heitsch, D. (2016). Montaigne on Health and Death. In P. Desan, ed., *The Oxford Handbook of Montaigne* (pp. 968–989). Oxford: Oxford University Press.
- Langer, U. (2016). Montaigne on Virtue and Ethics. In P. Desan, ed., *The Oxford Handbook of Montaigne* (pp. 650–671). Oxford: Oxford University Press.
- Legros, A. (2016). Montaigne on Faith and Religion. In P. Desan, ed., *The Oxford Handbook of Montaigne* (pp. 672–695). Oxford: Oxford University Press.
- Montaigne, M. de (1993). *The Complete Essays*. Trans. M. A. Screech. London: Penguin Books.
- Montaigne, M. de (2007a). *Eseji, I-III*. Prev. V. Vinja. Zagreb: Disput.
- Montaigne, M. de (2007b). *Dnevnik s puta u Italiju preko Švicarske i Njemačke 1580. i 1581./Pisma*. Prev. V. Vinja. Zagreb: Disput.
- Montenј, M. de (2013–2020). *Ogledi, I-III*. Prev. I. Konstantinović. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Rigolot, F. (2016). Montaigne's *Travel Journal*. In P. Desan, ed., *The Oxford Handbook of Montaigne* (pp. 244–264). Oxford: Oxford University Press.
- Schneewind, J. B. (2005). Montaigne on Moral Philosophy and the Good Life. In U. Langer, ed., *The Cambridge Companion to Montaigne* (pp. 207–228). Cambridge: Cambridge University Press.
- Seneka, L. A. (2003). *Pisma prijatelju*. Prev. A. Vilhar. Beograd: Dereta.

Andrej Jandrić*

MONTAIGNE AND THE PLAGUE

Abstract: In sixteenth century the great plague ravaged the city of Bordeaux, with the death toll of fourteen thousand. Michel de Montaigne witnessed many deaths and upsetting scenes. In this paper, I shall investigate how his experiences during epidemic affected his thoughts on death in the *Essais*.

Keywords: Montaigne, Essais, the great plague, death

---

* Andrej Jandrić is Assistant Professor at the Department of Philosophy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade. His main fields of interest are contemporary metaphysics, philosophy of language and history of philosophy. He has published articles in national and international collections and journals, among which are *Philosophical Studies* and *Erkenntnis*. E-mail address: ajandric@f.bg.ac.rs.